ۋېنگرىيىنىڭ شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى

ھەبىبۇللا خوجا لەمجىنى

ۋېنگرىيىدىكى شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتى خېلى ئۇزاق تارىخقا ۋە خېلى پۇختا ئاساسقا ئىگە.

يېقىنقى بىر قانچە ئون يىل مابەينىدە ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ۋە بەزى ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە ئىلمىي جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى. مەسىلەن، بۇدا پېشت لاۋلەن ئەدەبىيات - سەنئەت شۆبىسىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا كافېدراسى، خەنزۇشۇناسلىق - ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىق كافېدرالىرى، ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئالتايشۇناسلىق تەتقىقات گۇرۇپپىسى، ۋېنگرىيە شەرق ئىلمىي جەمئىيىتى (1968 - يىلى قۇرۇلغان)، ئالتايشۇناسلىق تەتقىقات جەمئىيىتى (70 - يىللاردا قۇرۇلغان). سوسما ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق ئورۇنلار ۋېنگرىيىدىكى شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىلا ئەمەس، بەلكى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇنيا بويىچە شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ قۇرۇلغان ئىلمىي ئورۇنلاردۇر.

بۇ يەردە ۋېنگرىيىدىكى شۇنداقلا خەلقئارادىكى شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنى ناھايىتى مۇھىم ۋە مول ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەپ تۇرغان ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى كۇتۇپخانىسى 1826 - يىلى قۇرۇلغان. بۇ كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقان شەرقشۇناسلىق - ئۇيغۇرشۇناسلىققا دائىر يازما يادىكارلىقلار سانى ۋە تۈرىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن دۇنيا شەرقشۇناسلىرىنى، ئۇيغۇرشۇناسلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە. ئەنە شۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئىچىدە ۋېنگرىيىنىڭ ئاتاقلىق شەرقشۇناسى سوسما (1784 —— 1842) ئۆز ۋاقتىدا شىزاڭدىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان ئۇرغۇنلىغان قول يازما ھۆججەت-

لەر ۋە كىتابلار؛ داڭلىق شەرقشۇناس ۋامبېرى (1832 — 1913) ساقلىغان تۈركىي تىلىدىكى، ئەرەب تىلىدىكى ۋە پارس تىلىدىكى قول يازمىلار؛ ئارخېئولوگ ستېيىن (1862 — 1943) مەزكۇر كۇتۇپخانىغا تەقدىم قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا دائىر تۈرلۈك مەزمۇندىكى قول يازمىلار، كىتابلار، ھۆججەت-ۋەسىقىلەر؛ شەرقشۇناس كېگېر (1862 — 1920) مۇشۇ كۇتۇپخانىغا تەقدىم قىلغان پارس تىلىدىكى 100 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قول يازما؛ داڭلىق دىنشۇناس گېردىيتسىخار (1850 — 1921) قالدۇرۇپ كەتكەن 150 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق ئىسلام دىنى مەزمۇنىدىكى ھۆججەت- ماتېرىيال بار. مانا شۇ يادىكارلىقلار شەرقشۇناسلىق – ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا بىرىنچى قول يازما يادىكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ۋېنگىرىيىدىكى شەرقشۇناسلىق – ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ھەمدە ۋېنگىرىيىنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى خەلقئارالىق ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ۋېنگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ۋە ئۇنىڭ كۇتۇپخانىسى، شۇنىڭدەك بەزى ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ۋە بەزى ئىلمىي ئورگانلارلا كۈچ چىقىرىپ قالماي، بەلكى خېلى كۆپ تەتقىقاتچى خادىملارمۇ ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1) لېگېتى لوئىس: ئاكادېمىك، پروفېسسور، فىلولوگ، داڭلىق شەرقشۇناس. ۋېنگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاكادېمىيە تىلشۇناسلىق كومىتېتىنىڭ باشلىقى، ۋېنگىرىيە تىل ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قوشۇمچە بۇداپېشتتىكى لاۋلەن ۋە ئادېيس داشۆلىرىنىڭ خەنزۇشۇناسلىق ۋە يىراق شەرق كافېدرالىرىنىڭ مۇدىرى. ئۇ نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «ئاتتىلانىڭ نەسەبنامىسى ۋە ھۇنلاردىكى تۇڭگۇس نامى» (1925 - يىل)، «قىتانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» (1927- يىل)، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خەنزۇچە – قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى» (1961 - يىل) «تۈرك تىلىنىڭ لۇغەت فوندى تارىخى» (1950 — 1951 - يىل) «مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە – ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر» ۋە «تەرجىمە مەھكىمىسىدىكى خەنزۇچە-قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار» (1967 - يىل)، «ۋېنگرىيىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخى» (1943 - يىل) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. ئالىم لېگېتى لوئىس 1973 - يىلى داشۆدىكى خىزمەتلىرىدىن بوشانغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا

ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخى ئۈستىدە، ئۇ رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تىلى ۋە تارىخى ئۈستىدە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بارماقتا.

2) ك. سىنزېگلېر: ۋېنگرىيىنىڭ ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن خەلقلەرنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا دائىر مەلۇماتلارنى ھەمدە ئۇيغۇرلار بىلەن تېلىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا داڭ چىقارغان ئالىمى. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن: «تۈركىي تىللىق ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ بۆلۈنۈشىگە دائىر مەسىلىلەر» (1949 ـ يىل)، «قارلۇقلارنىڭ مىللەت نامى» (1949 ـ يىل)، «تاتارلار [دادەن]، ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە ياغلىغۇرلار» (1954 ـ يىل)، «كاۋكاز ھۇنلىرى ۋە ئاۋارلار» (1954 ـ يىل)، «كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ شەرقتىن غەربكە كۆچۈشلىرى» (1968 ـ يىل)، «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەرنىڭ سانى» (1972 ـ يىل) قاتارلىقلار بار.

3) گ. خازاي: پروفېسسور، بېرلىندىكى ھامبۇرگ داشۆسىدە تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا دىنىغا ئائىت ھۆججەتلەرنى ئۇزاق ۋاقىت تەتقىق قىلغان. گېرمانىيىدىكى دوكتور سىمېي بىلەن بىرلىكتە «بېرلىن ـ تۇرپان تېكىستلىرى مەجمۇئەسى» نىڭ 1 تومىدا ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ پارچىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن: «ئۇيغۇرچە ياغاچ مەقبەئە نۇسخا ‹ئالتۇن يارۇق› نىڭ مۇقەددىمىسىنىڭ پارچىسى» (سىمېي بىلەن بىرلىشىپ يازغان ـــ 1968 ـ يىل)، «بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان تېكىستلىرى ئىچىدىكى بۇددا دىنى شېئىرلىرى» (1970 ـ يىل) قاتارلىقلار بار.

4) د. سىنوز: پروفېسسور، دوكتور، ئورال ـ ئالتاي ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا ھۆججەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسسىس. ئۇ بۇرۇن يازغان ئىلمىي ماقالىلىرىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا دىنىغا دائىر ھۆججەتلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرغان. ئۇ نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «تۈركچە بۇددا ھۆججەتلىرىنىڭ ئومۇمىي مۇندەرىجىسى» (1939-يىل)، «7 ئەسىردە مىللەتلەرنىڭ يۆتكىلىش-كۆچۈشلىرى» (1946 ـ 1947 ـ يىللار)، «ئوغۇزخان داستانى ھەققىدە» (1950 ـ يىل)، «تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخىي رولى» (1953 ـ يىل)، «پىلان كارپىنىڭ موڭغۇلىيىگە بېرىش يولى» (1957 ـ يىل).

⑤ ن. ئېسسېدۇ: ئۇنىڭ «790 — 791 - يىللاردىكى بېشبالىقتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر» (1964 - يىل)، «خەنزۇچىدىن كىرگەن قەدىمكى تۈركچە ئاتالغۇلار» (1964 - يىل)، «VI ئەسىردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىيىتى» (1972 - يىل) قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

بۇلاردىن باشقا يەنە بۇداپېشت لاۋاەن ئەدەبىيات شۆيۈەنى مەركىزىي ئاسىيا كافېدىراسىنىڭ مۇدىرى، ۋېنگىرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئالتايشۇناسلىق تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، ۋېنگىرىيە شەرقشۇناسلىق تەتقىقات كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىم ك. گىئورگى قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار:

① لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (1919 — 1979) 1983 - يىل جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، خەنزۇچە.

② ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «تۈرك ۋە تاتار تارىخى» 1912 - يىل قازان نەشرى، فاكسىمىل نۇسخا.

③ «سۆزلەر كانى» («سىخەي») 1979 - يىل شاڭخەي نەشرى،

④ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ئۇچۇرى» خەنزۇچە، 1987 - يىل 10 - سان.

ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى)

سى ۋە باشقۇرۇش ئەمەلىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يولداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنى كۈچەيتىپ، غەربنىڭ يۇقىرىقى نەزەرىيىلىرىگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭدىكى مۇۋاپىق تەركىبلەردىن پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ مائارىپ شۆيۈەنى)